
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<https://doi.org/10.31392/VAN-2025.53-54.4>
УДК 94:2-78(477.43-21)«11/18»

ЛОКАЛЬНИЙ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ. ЕТНОРЕЛІГІЙНІ ГРОМАДИ МІСТА ПОЛОННОГО У XII – XIX СТ.

Пилипчук Ярослав Валентинович

доктор історичних наук,

старший науковий співробітник відділу науково-аналітичного супроводу освіти,
Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського,
м. Київ

e-mail: pylypchuk.yaroslav@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9809-3166>

***Анотація.** Ця стаття присвячена етнорелігійним громадам міста Полонного у XII-XIX ст. Городище на території Полонного існувало в X ст., проте відлік історії Полонного як міста варто виводити з середини XII ст. До кінця XII ст. Полонне було містом Київської землі, але потім увійшло у склад Галицько-Волинської держави. За часів Великого Князівства Литовського як і за княжої доби Полонне було населене словянським населенням. Після руйнування Полонного внаслідок набігу кримців у 1617 р. місто перебудовується князями Острозькими та Любомирськими. З невеликого міста воно перетворюється на одне з значних міст Волині. Любомирські у середині XVII ст. створюють Полонську фортецю, яка мала велике стратегічне значення. Власне з XVII ст. Полонне стає мультикультурним та поліетнічним. У місті існувало чотири громади – поляки, татари, євреї та українці. Поляки складали найбільш привілейовану частину населення і жили фортеці. Татари жили на Новополонному та також несли військову службу. Євреї займалися торгівлею та ремеслами. Українці були здебільшого селянами та мешкали у передмісті. У XVIII ст. Полонне стало одним з центрів хасидистського іудаїзму на Волині і у ньому жили та творили два хасидські цадека. У XIX ст. євреї будуть становити значну частину населення міста і займатимуть центральні райони міста. Поляки втраять панівне положення в краю після 1793 р. і будуть нечисельними. У XIX ст. промисловий розвиток Полонного і скасування кріпосного права сприятиме міграції до Полонного українського населення. Це спровокує загострення відносин між цими громадами у середині XIX ст. Проте, українці здебільшого будуть проживати у передмістях та селах. Подібно Бердичеву Полонне буде заселено здебільшого євреями. Татари у Полонному жили у XVII-XIX ст. Пам'ять про татар зберіглась у назві Татарська вулиця та Татарський цвинтар. Вони перейшли на словянські мови, але продовжували зберігати мусульманську релігію.*

***Ключові слова:** Полонне, татари, українці, поляки, євреїв, церкви, костьол, синагоги.*

Постановка проблеми. Полонне є одним з давніх міст на території Хмельниччини поряд з Кам'янцем-Подільським та Бакотою. Для населення міста був характерний мультикультуралізм та поліконфесійність. Сучасна Україна розвивається у контексті загальносвітових трендів. У зв'язку з цим важливо дослідити історію етноконфесійних общин міста. Тривалий час у Полонному разом мешкали українці, поляки, євреї, татари. Попри те що не завжди відносини між цими

громадами були дружніми, але історія кожної громади є важливою сторінкою історії нашого краю.

Метою даної статті є дослідження етнорелігійних общин Полонного у XII-XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Сама назва міста походить від давньослов'янського *rolpъ*, котре позначало вільне незалежене місце. Стосовно дати заснування міста, то у історіографії є кілька точок зору. А. Хойнацький, М. Теодорович, З. Розмарін, П. Слободянюк датували заснування міста 966 р. Більш усталеною точкою зору є про 996 р. як про дату заснування міста. Виникнення міста пов'язують з тим, що Полонне як село було приписане до Десятиної церкви за розпорядженням князя Володимира. Цю точку зору підтримували В. Аскоченський, І. Немоловський, А. Сендульський, О. Цинкаловський. Деякі осібні серед прихильників цієї гіпотези є позиція І. Винокура та В. Мегея, котрі відзначали що на території Полонного існувало городище. Це городище мало дерев'яний частокол і з півдня та північного заходу було захищене річкою Хоморою. Фортецю оточували вали та рів. Городище знаходилась у тій частині, яка називалась Воля. Проте, маємо зазначити що поселення на території Полонного існували з часів доби раннього заліза і при такому підході і Санкт-Петербург значно давніший за офіційний 1703 р. Втім, удавлення міст є давньою хворобою пострадянського простору. В 1982 р., керуючись політичною кон'юктурою, святкували 1500-річчя Києва, хоча жодне писемне джерело не давало підстав казати про заснування Києва у такий давній час. Автори «Повесті Временних літ» пов'язували заснування Києва з міфічним Києм, який був списаний з анта Хільбудія, котрий був згаданий у хроніці Прокопія Кесарійського. Стосовно ж Полонного у літописі немає жодних згадок. Вперше місто Полонне згадується під 1169 р. у Лаврентіївському літописі та у 1171 р. у Іпатіївському літописі. Не згадували про Полонне у X-XI ст. У 1172 р. кипчаки спалили Полонне. Отже, можна погодитись з С. Пивоваровим перші достовірні згадки про Полонне датовані XII ст. Полонне згадується як місто приписане до храму Святої Богородиці. Тезу про заснування Полонного у XII ст. обстоювали А. Братчиков, Г. Павлуцький, М. Котляр, М. Тіхоміров, С. Пивоваров. Місто в 1169 та 1171 рр. було атаковано лукоморськими кипчаками хана Тогли. Місто Полонне у той час входило у склад Київського князівства і було одним з його прикордонних пунктів на кордоні з Волиню. У склад Галицько-Волинської держави Полонне увійшло наприкінці XII ст., коли Рюрик Ростиславич князь київський передав Полонне Роману Мстиславичу князю волинському. У 1234 р. Данило Романович на лузі Хоморському поблизу Полонного спіймав Володимира Рюриковича. У 1240 р. після облоги Колодязина монголи здобули Полонне і увели в полон його мешканців. Місто Полонне, на думку І. Крип'якевича та О. Барана відносилось до Болохівської землі. У 1254 р. Войшелк син Міндовга охрестився у монастирі у Полонному, де ігуменом був Григорій. У 1267 р. він же постригся у ченці у тому самому монастирі. Полонський монастир мав знаходитись в урочищі Карпівщина. Те, що Полонне відносилось до володінь волинських князів підтверджується і свідченнями документів. У 1366 р. у угоді між волинським князем Любартом-Дмитром Гедиміновичем та польським королем Казимиром III Полонне згадано як одне з шести мурованих міст. Наступна звітка датована 1395 р. Згідно даним "Хроніки Биховця" великий князь литовський Вітовт подарував місто Полонне Глібу

Святославичу замість втраченої вотчини у Смоленській землі. У 1399 р. цей князь загинув в битві на річці Ворскла. У 1402 р. Полонне згадувалось як один з замків. У 1438 р. Зенько Горинський отримав на Полонщин села. У 1456 р. Андрій Ольгердович надав Полонне як володіння Сенкові Черейському. У 1459 р. Сенко передав Полонне своїй доньці. У 1484 р. Іван Семенович Кобринській судився за Полонне з Семеном Бельським. У 1494 р. місто Полонне було передане з власності великого князя у приватне володіння. Воно увійшло у число 18 провідних міст Волині. Воно стало власністю князів Острозьких, які були українцями за походженням. Оформлення прав власності на місто було оформлено великокнязівською грамотою. Власниками міста стали Михайло та Костянтин Острозькі. У 1497 р. наздогнали Острозькі кримці з ясирем у Полонного. У 1501 р. Полонне було пожаловано Андрію Сангушковичу, родоначальнику князівської династії Сангушків, які були Гедиміновичами за походженням, але до того часу українізувались. У 1508 р. у місті фіксується діючий замок. У 1509 р. місто повернулось у власність Костянтина Острозького. У 1510 р. Костянтин Острозький побудував у Полонному нову фортецю на місці фортифікованого посаду. У 1522 р. він завіз мідь у Полонне для виготовлення дзвонів та гармат. Спадкоємцем Костянтина Острозького став його син Ілля. У 1541 р. право власності на Полонне мала вдова Іллі Острозького Беата Костелецька. На деякий час Полонне потрапило під опіку великого князя литовського. У 1569 р. містом правив новий чоловік Беати поляк Ольбрахт Ласький. У 1570 р. контроль над Полонним переходить на певний час до короля Речі Посполитої. Фактично ж містом керувала Гальшка донька Беати. Деякий час Полонним керував литовець Кшиштоф Радзивілл, котрий був зятем Костянтина-Василя Острозького. Острозькі та Радзивілли утворили коаліцію князів, яка протистояла колонізації земель Великого Князівства Литовського. Голова клану Радзивілу Микола Радзивілл прийняв кальвінізм, а Острозькі до кінця XVI ст. залишались православними. Кшиштоф Радзивілл вказував на занепад міста вказуючи, що у місті усього одна башта, а замок обідраний. Після нього Полонним правив Костянтин-Василь Острозький. Після його смерті Полонним керував Олександр Острозький. За Острозьких Полонне було невеликим містом, де був 121 дим. Більшість населення займалась сільським господарством. У Полонному було тільки 23 ремісників та торгівців. У 1518 р. великий князь литовський і король польський Сигізмунд I Старий дали Полонному право проводити ярмарок. Ярмарок проводився 22 грудня кожного року. З 1573 р. на постої в Полонному знаходились пятигорські черкеси (кабардинці), які перебували на службі у Острозьких. У 1583-1603 рр. Януш Острозький вів будівництво у Полонному. У 1583 р. реєстром був зафіксований усього 71 дим у Полонному. Місто було значне менше за Остропіль. У 1593 р. місто Полонне згадував російський мандрівник Трифон Коробейніков. Тоді ж Януш Острозький розпочинає будівництво костелу-каплиці Успіння Святої Діви Марії. З XVI ст. у Полонному селяться євреї. У 1603 р. місто отримало Магдебурзьке право. За привілеєм князів Острозьких Полонне отримало право не сплачувати протягом 20 років податків. Містяни мали будувати будинки за польським зразком. У 1605 р. кримці взяли ясир з сел поблизу Полонського замку. В 1610 р. був заснований Монастир Успення Пресвятої Богородиці. Його заснував архимандрит палагойський Леонтій серб за походженням. У 1617 р. Полонне було спалене кримцями, яких очолював калга-султан Девлет-Гірей. Костел-каплиця

Успіння Святої Диви Марії був зруйнований кримцями. У 1618 р. костел Святої Ганни був зруйнований. Він був відбудований у 1646 р. Острозькі доклали зусиль, щоб відбудувати місто. Вже у 1620 р. у місті було 823 дима. У 1620 р. був складений докладний опис Полонного, оскільки володіння у місті були поділені між доньками князя Острозьких. У місті був князівський замок та передмістя. Замок був відділений від передмістя ровом. За ровом містився вал. Був дерев'яний міст перед ровом. Перед воротами була дубова дерев'яна башта на вісім граней. Поряд з нею була мала башта. Замокними об'єктами була велика ізба, світлиця, цейхгауз з гарматами. У 1629 р. у Полонному стало 970 димів. Реально Полонне перейшло на магдебурзьке право в 1620 р. У 1620 р. війтом став пан Норовський. Помічниками війта були присяжні українці Ярош, Іван та Юсько. Міським писарем був пан Красиловський. Місто отримало свій герб. Символом міста стало зображення Мартина Турського, який зображений на коні як лицар який відрізає частину свого плаща щоб допомогти жебракові. Деякий час у місті продовжували існувати інститути сотників і десятників, які були пережитками давньоруської доби. Місто до перебудови Любомирськими складалось з Старого Полонного (Воля), Нового Полонного та передмістя. Старе місто складалось з 4 сотень, а Нове з 3 сотень. Кількість будинків складала у Полонному 902, з яких 7 були порожніми. До міського плебсу належало 240 паркаників та 218 коморників. На думку І. Рибачок, усього у Полонному мешкало у 1620 р. 8358 осіб. Серед них було 57 ремісників. У 1621 р. Полонне перейшло у власність Станіслава Любомирської як посаг Софії Острозької. Він перебудував міський замок. Був збудований замок Кшиштопор. У 1635 р. кількість ремісників збільшилась до 194. При Любомирських у місті виникає цехова організація. На території міста було 4 млини. Перед Національно-Визвольною війною українського народу Полонне було одним з десяти найбільших міст Волині. За податним реєстром було 970 димів. Поблизу Полонного знаходились приміські села Бортники та Горошки. Набувши статус міста з магдебурзьким правом місто мало різноетнічне населення. Українці мешкали у Старому Полонному та передмістях. Православні церкви знаходились поза межами міських фортифікацій. Українці у більшій своїй масі були селянами та міським плебсом. Проте, були і служиві. Так згадувались стрільці та гайдуки Загорський, Васько, Ванько, Собаченя, Хибовський, Мисько Поберезник. Головуючу позицію у місті займали поляки. У Полонному мешкали 33 польські родини з яких 14 були шляхетськими. Це були родини Гозджиковських, Янковських, Свошовських, Сарницьких, Бобовських, Шиських, Шобанських. Більшість з них проживала на Юридіці і не підлягала владі міського магістрату. Близько п'ятої частини населення міста склали євреї. Вони мешкали в центральній частині міста. Там знаходилась дерев'яна синагога. Були у місті і татари. Татари мали статус служилих. У містах Волині вони з'явились після битви під Вишневцем 1512 р., коли Костянтин Острозький взяв у полон частину кримських татар. Він їх оселив на прикордонні Волинського воєводства для охорони від набігів правителів Кримського ханства. У Полонному знаходилось 21 чи 31 татарський будинок. Місце, де компактно мешкали татари, отримало назву Татарської вулиці. Також у Полонному був татарський цвинтар. У джерелах згадується Милна татарський піп. Можливо, поляки спотворили мулла. Відомостей про існування мечеті у місті не зберіглося, Можливо, мечеть знаходилась поза межами міста. Те, що вона мала бути вказує ще той фактор що поряд з Полонним

була татарська громада і в селі Лабунь і в Старокостянтиніві. У Старокостянтиніві було 60 будинків татар. Можливий і варіант, що мечеть для полонських татар могла знаходитись в Старостянтиніві. Татари у XVIII-XIX ст. спілкувались польською мовою. Вони продовжували притримуватись ісламу. У XVII ст. вони розмовляли суржилом української та біларуських мов. Кримськотатарською мовою вони мали розмовляти у XVI ст. Православне населення ставилось до них вороже звинувачуючи їх у сатанізмі та чаклунстві. Це було зумовлено тим, що мусульмани сповідували іншу релігію та були лояльні полякам. Варто зазначити, що либки (литовські татари) виставляли 600 вершників у військо Речі Посполитої з усієї території держави. Татари наприкінці XIX ст. мали асимілюватись з поляками, оскільки розмовляли польською мовою і як служиві були шляхтою [Пивоваров 2016, с. 31-55; Баран 2015, с. 263-265; Пивоваров 2015; Винокур, Мегей 1996, с. 8-26; Журко 1996, с. 37-39; Ричков 2008, с. 122-124; Полонне минуле та сучасне 2008, с. 13-39-108; Якубович, Кралюк, Щепанський 2016, с. 108, 111-112; Якубович 2010, с. 111].

У 1621 р. Полонне перейшло від Ганни Острозької до Софії Острозької. Остання вийшла заміж за Станіслава Любомирського. Перед 1646 р. Станіслав Любомирський перебудовує місто. Замість старих фортифікацій Мацей Трапола збудував фортецю у вигляді пентагона за староголандською бастионною системою у частині міста яка було відоме як Воля. Це зміцнило обороноздатність міста. У Полонному була зала з 400 жовнірів. В. Антонович описав Полонську фортецю. Гарматні позиції захищались брустверами. Полонська фортецю височіла над Старим містом. Перед бастионами знаходились міські вали та рів. Залишки валів зникли у 1888 р. 4 основних бастиони Полонської фортеці знаходились поблизу річки Хомори. Полонне мало три брами – північну, південну та західну. Фортифікації міста були знищені у 1706 р. під час перебування тут російських військ. Фортифікації було відбудовано в 1711 р. Кошти за ремонт було стягнуто росіянами з магната Єжи Любомирського. Остаточо відбудовано Полонську фортецю було у 1769 р. Перший архітектурний план Полонного датований 60-х рр. XVIII ст. Окрім Полонного було ще плани сіми волинських міст. Полонська фортеця позначена як Фортеця або Воля. У 1792 р. Полонне стало одним з опорних пунктів польських повстанців. У центрі міста знаходився родовий замок магнатів Любомирських, який було збудовано за наказом Каспара Любомирського. Костел Святої Анни знаходився на крайньому південному бастионі Полонської фортеці. У центрі міста містилась міська ратуша з ринковою площею. У Полонській фортеці було 60-80 гармат. Полонне за правління магнатів Любомирських стало схоже на аналогічні міста у Польщі і набуло європейського вигляду. У 1642 р. Станіслав Любомирський маєтки полонські віддав своєму сину Костянтину. В 1646 р. костелу Святої Анни були пожаловані ряд угідь. У 1638 р. загопи запорожців Якова Острянина не бились поблизу Полонного. Проте вплив художнього твору Миколи Гоголя "Тарас Бульба" був таким, що проник у історіографію і як факт облога Полонного постулювалась у краєзнавчій літературі. Насправді, Полонська фортеця перебувала у облозі в 1648 р. Оточили Полонне війська Максима Кривоноса та союзі йому кримці. Коли розпочались події Хмельниччини то значна кількість католицької шляхти та євреїв знайшли притулок у Полонному. Львівський архієпископ у своєму листі від 1648 р. повідомляв, що кримці спалюють села поблизу Полонного. Оборону міста очолив полонський

староста пан Яндзецький. Під його керівництвом знаходилось 1200 жовнірів та 700 вершників. Окрім поляків обороняли місто і євреї. 20 липня 1648 р. до Полонного підійшли війська Максима Кривоноса. Стосовно кількості вояків, то джерела подають цифри від 8 до 40 тис. Феодосій Софонович вказує завідомо нереальну цифру 40 тис. Нікіфор Плещєєв також вказує нереальну цифру 36 тис. під керівництвом Кривоноса та Головацького. Куди більш реально цифра у 8 тис. козаків яку повідомляє Самійло Величко. Натан Гановер же нічого не повідомляє про чисельність козаків та татар, проте вказує що до оборони були залучені жовніри мобілізовані з українського православного населення. 21 липня М. Кривонос заволодів Старим Полонним та передмістям Нового Полонного, яке було поблизу фортечного пентагону. Православні мешканці Полонного перейшли на бік козаків. 22 липня православні жовніри відкрили М. Кривоносу браму фортецю. За даними Натана Гановера та Мейєра з Щебржешіна православні першою справою почали вирізати євреїв. Козаки та татари прорвались у фортецю з півдня та півночі. Під час штурму загинув равтн Самсон Остропольський разом з 300 євреями. Католиків та євреїв вирізали, а Полонне стало опорним пунктом козаків на Волині. Була зруйнована місцева синагога. Різанина у Полонному була настільки резонансною, що після цього Богдан Хмельницький заборонив Максиму Кривоносу влаштовувати щось подібне у інших містах. У 1649 р. козаки знову зайняли Полонне. Це зробили люди Данила Нечая. За умовами Зборовського договору Полонне опинилось поза межами Гетьманщини. У 1649 р. Станіслав Любомирський побудував Костел Святої Ганни. У 1651 р. Полонне деякий час контролювали козаки. Вони зруйнували замковий костел-каплицю Успіння Святої Діви Марії. У 1716 г. Єжі Домінік Любомирський відбудував костел Святої Ганни. В 1653 р. поляки воювали у Полонного з кримцями та козаками Дем'яна Лисовця. В 1655 р. польська шляхта вимагає від короля розмістити у Полонному війська. В 1656 р. козаки під час "Шведського Потопу" в Речі Посполитій беруть Полонне під свій контроль. В 1658-1661 рр. Полонне знаходилось під контролем козаків Івана Виговського. У 1661 р. поляки зайняли Полонську фортецю. Згідно умов Андрусівського перемир'я 1667 р. Полонне було повернуто до складу Речі Посполитої. В 1672 р. один з полків правобережного гетьмана Миколи Ханенка ховався в Полонській фортеці від кримців та османів. У 1672 р. українці Полонного послали до паволоцького полковника Григорія Гамалії з проханням взяти місто під свій контроль. Проте місто знаходилось під контролем поляків. У 1684 р. євреї отримали право будувати будинки у Полонській фортеці. У 1702 р. українці Полонщини взяли участь у повстанні Семена Палія. Єжи Любомирський ж тоді закликав волинську шляхту зосередитись у Полонному. У 1704 р. у Полонному знаходився загін козаків лівобережного козацького гетьмана Івана Мазепи. Частина Поділля та Волині була включена до складу Гетьманщини подібно часам Івана Виговського. У 1706 р. поблизу Полонного відбулось зіткнення між шведами та росіянами. У Полонному знаходилась шведська залога. Росіяни під приводом О. Меншикова захопили місто. Лояльний росіянам польський король Август II Фрідріх Веттін (у польській історіографії Август II Сас) надав Полонне у власність Олександрові Меншикову. Місто стало опорним пунктом росіян на Волині. Там були розквартировані склади провіанту. У 1707 р. у Полонне прибули війська під командуванням Бориса Шереметьєва. У 1708 р. шведи вибивають росіян з Полонщини. У 1709 р. для

протидії прошведським польським військам Станіслава Лещинського поблизу Полонного Борис Голіцин зконцентрував у Полонного 10 тис. військо. У тому ж році проїздом Полонне відвідав сам Петро I. У 1711 р. під час підготовки Прутського походу в Полонному перебувало два полка під командуванням Петра Ласі. У 1716 р. Єжи Домінікій Любомирський відбудував костел-каплицю Діви Марії. Єжи Домінікій Любомирський побудував Хресто-Воздвиженську церкву, а в 1725 р. Стрітенську церкву. Це були греко-католицькі церкви. У 1718 р. при костелі Святої Ганни була заснована ієзуїтська місія. Ієзуїтам була надана будівля, стайня та льох поблизу замкового валу. У 1734 р. поблизу Полонного діяли гайдамацькі загони отамана Верлана. У 1750 р. поблизу Полонного діяв загін гайдамацьких отаманів Чуприни та Черноуса. Проти них діяв загін Єжи Марцина Любомирського у який входила місцева шляхта. Поляки перемогли повстанців і тріумфально в'їхали до Полонного ведучи разом з собою полонених. Військо Марцина Любомирського складалося з 600 вершників, 750 піхотинців та 1 тис. мобілізованих українців-селян. У них було 18 гармат. У 1768 р. росіяни вже воювали проти польських військ Барської конфедерації. У травні того року Полонне стало опорним пунктом для наступу росіян на силу конфедератів. Дещо пізніше Полонська фортеця стала в'язницею для полонених поляків, які зазнавали там катувань. Під повстання 1768 р. власник Полонного Єжи Марцин Любомирський виступив на боці Барської конфедерації. У 1779 р. Полонне було повернено у власність Любомирських. У березні 1769 р. Полонне стало опорним пунктом росіян під час наступу на османські володіння. Там зупинився Олександр Прозоровський. Проїздом бував у Полонному Петро Румянцев. У 1772 р. росіяни вивезли з Полонської фортеці гармати. У 1773 р. парафія Костелу Святої Ганни була перенесена до костелу-каплиці Успіння Святої Діви Марії. У 1776 р. Марцин Любомирський домогся від короля привілею на проведення чотириденного ярмарку. У 1777 р. Полонне стає власністю Каспара Любомирського. В 1780 р. він помирає, а його удова Барбара Любомирська виходить заміж за Калікста Понінського. Доньки ж Каспара виходять заміж за графів з родів Валевських, де Вітте, Потоцьких. У 1781 р. у Полонному був Станіслав II Август Понятовський правитель Речі Посполитої та австрійський імператор Йозеф II Габсбург. Їх пишно прийняв у себе Калікст Понінський. Ще за життя Каспара Любомирського Любомирські частину своїх маєтностей продали Валевським. Адам Валевський отримав полонські помістя. Він наказав заснувати село Адамівка. Тадеуш Валевський облюбував Гамарню та побудував там мисливську садибу у 1826 р. У 1792 р. була організована Торговицька конфедерація учасники якої проголосили війну Російській імперії. У цьому році Полонне інспектував Кароль Сераковський, який дійшов висновку про те що у місті має бути 30 гармат та 2200 чоловік залоги. Якість фортифікацій інспектор оцінив високо. Польські війська очолив Йозеф Антон Понятовський. Поляки зайняли Полонне і зміцнили фортецю. На початку червня 1792 р. польське військо зазнало поразки у битві під Деревичами і польське військо було змушене відійти з Полонного на більш західні території. У Полонному зупинився загін Михайла Кречетнікова. У 1793 р. внаслідок Другого поділу Речі Посполитої Полонне увійшло до складу Російської імперії. Полонне перебувало у складі Ізяславського намісництва. У 1797 р. Полонне увійшло до складу Волинської губернії. У 1805 р. деякий час перебували російські військові, які брали участь у війні проти Наполеона Бонапарта. У 1806 р. сам Михайло Кутузов кілька раз

відвідав Полонне. У Полонному протягом XIX ст. знаходились склади російських військ, а також їхні військові. У 1825 р. декабристи Литовського корпусу на території Полонщини були готові до виступу проти самодержавства, але розгром Чернігівського полку лоялістами Миколи I змусив їх відмовитись від своїх планів. У 1831 р. Микола I скасував Магдебурзьке право у своїх володіннях і місто Полонне втратило своє самоврядування. У 40-х рр. XIX ст. відбулось зіткнення між українцями та росіянами у Полонному, оскільки російські офіцери гвалтували українських жінок. У середині XIX ст. росіяни наказали руйнувати фортифікації Полонного, не вбачаючи у них потреби. У той же час почалась індустріалізація Полонного. У Понінці була збудована паперова фабрика. У 1845 р. у Полонному було засновано каретну фабрику. В 1803 р. у Полонному було засновано приходське училище, а в 1839 р. там було засновано Повітове Дворянське училище. Зі зростанням міста загострились відносини між українцями та євреями. Приводом до цього стало те, що у 1855 р. єврей-вихрест Хаїм Іці демонстративно проїхав повз євреїв, які залишились у іудейській вірі. Це виклакало у євреїв бажання помститись і вони напали на нього. Побитий вихрест розповів про події місцевому священику. Проти полонських євреїв була порушена карна справа. Євреї ж викрали церковне майно. За це у в'язницю було кинуте 20 євреїв, які три роки чекали вироку. У 1858 р. більшість євреїв відпустили по домівкам, проте двох заслали в Чернігівську губернію, а Моті Шварцман був засуджений на 20 років заслання де помер на 5 рік. Стосовно євреїв, то у другій половині XVIII ст. серед полонських євреїв поширилась реформістська течія іудаїзму – хасидизм. У 1791 г. Шмуель Беркович відкрив у Полонному єврейську друкарню. У Полонному жив Йєхуда Лейб Мохія. У 1770 р. він написав працю «Голос Йєхуди». Лідером полонських євреїв у пізній Речі Посполиті був Яків-Йосип Коген. Він переїхав у Полонне у 1770 р. До того він зазнав переслідувань у Шаргороді та Рашкові. Тільки у Немирові він у 1752-1770 рр. вільно проповідував хасидизм. Яків Йосеф був учнем Бешта. У Полонному був виданий «Толдот», який був першою хасидською книгою, яка була видана у 1780 р. У 1781 р. була видана нова книга «Бен Порат Йосеф». У 1782 р. була видана книга «Цафнат Панеах». Ще йому приписують «Ктонет пасім» виданий посмертно. Помер Яков Йосеф у 1784 р. Євреї-ортодокси палили його книги. Обидва цих хасидських цадека поховані на єврейському цвинтарі у Полонному по шляху на Понінку. У 1847 р. у Полонному налічувалось 2647 євреїв. Згідно всеімперського перепису у Полонному у 1897 р. мешкало 7910 євреїв, що складало близько половини населення міста. На початку XX ст. полонську єврейську громаду очолював Яків Шімсон з Шепетівки. У 1887 р. у Полонному відкрились єврейські хедери (початкові школи). У 1889 р. славутський єврей Моше Шапіро заснував фабрику «Фарфор та Фаянс». У 1895 р. Моше Бричкін налагоджує керамічне виробництво на Горошках. Таким чином, євреї стояли у витоків полонської кераміки. У 1906 р. у Полонному мешкало 15 тис. чоловік, які мешкали у 2135 дворах. Найбільшим було значення євреїв. Власниками полонських підприємств були родини Шапіро, Канчик, Гольдсман, Зусьман, Шпільберг, Вайнзоф, Губерман. Євреї жили га території від центра міста до вокзала, який зараз знаходиться на території залізничної станції Полонне. Варто зауважити, що у 1905 р. відбувся єврейський погром у місті. Він був організований імперською владою. У 1900 р. в Полонному діяли єврейські організації «Полаей Сіон» та «Бунд». У 1912 р. євреї провели у Полонному таємну конференцію, яку

накрила жандармерія. Перед Першою світовою війною 95 % бізнесу у Полонному належало євреям. Стосовно поляків то вони склали аристократію. Це були Дунін-Карвіцькі, Гутенг-Чапські, Доморадські, Дорожинські, Поцейки, Прушинські. Українці були переважно сільським населенням і мешкали в передмістях. У 1863 р. вибухло чергове польське повстання. У травні 1863 р. повстанське військо на чолі з Едмундом Ружицьким заняли Полонне. Проте православні священики, а з ними і українське населення відмовились підтримати повстання. Тільки польська громада і ксьондз Тарнавський схвально поставились до повстанців. На початку червня 1863 г. загін Ружицького був розбитий у битві під Мирополем. У середині XIX ст. Полонщина стала володінням польських магнатів Карвіцьких. Ганна Валевська була уроджена Карвіцька, а власність на Полонне перейшла до Францішека Карвіцького. Ян Дунін-Карвіцький син Францішека розбудував Гамарню. У 1879 р. у Полонному було 1 тис. будинків, 13 синагог, 9 церков та костел. На урочищі Карпівщина була заснована церква Успіння Богоматері. При цій церкві існував жіночий монастир. У 1720 р. на Мар'яні була заснована церква Покрови Пресвятої Богородиці. Нинішня Покровська церква заснована у 1910 р. Стрітенська церква була побудована у 1725 р. У 1729 р. у Бортниках була заснована Церква Різдва Святої Богородиці. Церква Святої Трійці була побудована у центрі Полонської фортеці. Церква Святих Петра та Павла була побудована на Новополонному отцем Арсенієм Ковалевським у 1775 р. На горі у Старополонному була заснована у 1786 р. Церква Преображення Господнього. Кладовищенська церква була заснована на Бортницькому цвинтарі отцем Матвієм Сольським. Церква Ікони Богоматері Почаївської була заснована настоятелем Стефаном Хойнацьким і пізніше стала називатись Христо-Воздвиженською. У 1795 р. греко-католицьку Церкву Успіння Богоматері російська влада передала православним. У 1856-1857 рр. Станіслав Карвіцький наказав розбудувати парк над річкою Хоморою. З того часу існує Полонський парк. У 1866 р. Полонне стало волосним центром Новоград-Волинського повіту Волинської губернії. У 1873 р. через Полонне було прокладено Києво-Брестську залізницю. У 1882 р. у Полонному було споруджено броварню. У 1875 р. було збудовано чавуноливарний завод [Пивоваров 2016, с. 55-108; Ричков 2008, с. 124-144; Бенцианов 1996, с. 66-69; Караван 1996, с. 52-54; Журко 1996, с. 37-39; Полонне минуле та сучасне 2008, с. 39-108; Кондрова 2004; Нахман Гольдштейн из Черина 2015; Cholewinski 2021, s. 237-261].

Висновки. Таким чином, ми прийшли до наступних висновків. Городище на території Полонного існувало в X ст., проте відлік історії Полонного як міста варто виводити з середини XII ст. До кінця XII ст. Полонне було містом Київської землі, але потім увійшло у склад Галицько-Волинської держави. За часів Великого Князівства Литовського, як і за княжої доби, Полонне було населене слов'янським населенням. Після руйнування Полонного внаслідок набігу кримців у 1617 р. місто перебудовується князями Острозькими та Любомирськими. З невеликого міста воно перетворюється на одне з значних міст Волині. Любомирські у середині XVII ст. створюють Полонську фортецю, яка мала велике стратегічне значення. Власне з XVII ст. Полонне стає мультикультурним та поліетнічним. У місті існувало чотири громади – поляки, татари, євреї та українці. Поляки склали найбільш привілейовану частину населення і жили в фортеці. Татари жили на Новополонному та також несли військову службу. Євреї займалися торгівлею та ремеслами. Українці

були здебільшого селянами та мешкали у передмісті. У XVIII ст. Полонне стало одним з центрів хасидистського іудаїзму на Волині і у ньому жили та творили два хасидські цадека. У XIX ст. євреї будуть становити значну частину населення міста і займатимуть центральні райони міста. Поляки втратять панівне положення в краю після 1793 р. і будуть нечисельними. У XIX ст. промисловий розвиток Полонного і скасування кріпосного права сприятиме міграції до Полонного українського населення. Це спровокує загострення відносин між цими громадами у середині XIX ст. Проте, українці здебільшого будуть проживати у передмістях та селах. Подібно Бердичеву Полонне буде заселено здебільшого євреями. Татари у Полонному жили у XVII-XIX ст. Пам'ять про татар зберіглась у назві Татарська вулиця та Татарський цвинтар. Вони перейшли на словянські мови, але продовжували зберігати мусульманську релігію.

Список використаних джерел та літератури

- Баран, О., 2015. Розвиток мережі міських осередків Галицько-Волинської держави XIII – першої половини XIV ст. *Княжа доба: історія і культура*, 9, 241-272.
- Бенцианов С. Л., 1996. Еврейские страницы в истории Полонного *Полонному 1000 років. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 15-17 червня 1995 року*. Полонне: Полонська района рада народних депутатів, 66-69.
- Винокур І. С., Мегей В. П., 1996. Археологічні дослідження в м. Полонному (1992-1993 рр.) *Полонному 1000 років. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 15-17 червня 1995 року*. Полонне: Полонська района рада народних депутатів, 8-26.
- Журко О. І., 1996. Полонне Магдебурзьке *Полонному 1000 років. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 15-17 червня 1995 року*. Полонне: Полонська района рада народних депутатів, 37-39.
- Караван С. Л., 1996. Польське повстання 1863 р. на Полонщині // *Полонному 1000 років. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 15-17 червня 1995 року*. Полонне: Полонська района рада народних депутатів, 52-54.
- Кондрова Г., 2004. *Історія храмів Полонного*. Полонне: Авторграф.
- Нахман Гольдштейн из Черина, 2014. *Ранний хасидизм. Учение Бааль-Шем-Това согласно трудам его учеников. Т. I*. М.: Легаим.
- Петров М. Б., 1996. До історії Полонного кінця XV – першої половини XVIII ст. // *Полонному 1000 років. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 15-17 червня 1995 року*. Полонне: Полонська района рада народних депутатів, 33-37.
- Полонне минуле і сучасне*, 2008. Полонне: Приватна друкарня.
- Ричков П., 2018. Просторова еволюція міста-фортеці Полонного за писемними та картографічними джерелами *Архітектурна спадщина Волині*, 6, 121-144.
- Пивоваров С. В., 2015. Літописне м. Полонне і князь Володимир Великий: до питання про першу писемну згадку *Князь Володимир та його доба. Культурно-мистецькі надбання Київської Русі. XIII Несторівські студії*. URL: <https://kplavra.kyiv.ua/sites/default/files/Konferensii/nesterovski/1446645084.pdf>
- Пивоваров С. В., 2016. *Минувшина Полонного (історико-краєзнавчий нарис)*. К.: НАККІМ.
- Якубович М. М., Кралюк П. М., Щепанський В. В., 2018. *Татари Волині. Історія, культура, контакти*. Вінниця: Твори.
- Якубович М. М., 2010. Татарсько-мусульманське населення Південно-Східної Волині XVI-XIX ст.: історична-ретроспектива. *Наукові записки Національного університету Острозька академія*, 2, 186-196.
- Cholewinski L., 2021. Twierdza w Połonnem w latach 1790-1792. *Wschodni rocznik humanistyczny*, T. XVIII, № 3., 237-264.

References

- Baran, O., 2015. Rozvytok merezhi mis'kyx oseredkiv Halyc'ko-Volyns'koyi derzhavy XIII – pershoi polovyny XIV st. [Development of network of cities of Galycz-Volyhnia state in 13th – first half of 14 century] *Knyazha doba: istoriya i kul'tura*, 9, 241-272. [in Ukrainian].
- Bencianov S. L., 1996. Evrejskye stranicy v istorii Polonnoho [Jewish pages in history of Polonne] *Polonnomu 1000 rokiv. Materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferenciyi. 15-17 chervnya 1995 roku*. Polonne: Polons'ka rajona rada narodnyx deputativ, 66-69 [in Russian].
- Cholewinski L., 2021. Twierdza w Polonnem w latach 1790-1792 *Wschodni rocznik humanistyczny*, T. XVIII, № 3., 237-264 [in Polish].
- Karavan S. L., 1996. Pol's'ke povstannya 1863 r. na Polonshhyni [Polish uprising of 1863 at Polonne region] *Polonnomu 1000 rokiv. Materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferenciyi. 15-17 chervnya 1995 roku*. Polonne: Polons'ka rajona rada narodnyx deputativ, 52-54 [in Ukrainian].
- Kondrova H., 2004. *Istoriya xramiv Polonnoho* [History of churches of Polonne] Polonne: Avtorhraf. [in Ukrainian].
- Naxman Hol'dshtejn yz Cheryna, 2014. *Rannyj xasydyzm. Uchenye Baal-Shem-Tova sohlasno trudam eho uchenykov, T. 1* [Early Hasidism. Faith of Baal Shem Tov according studies of his students, Vol. 1] M.: Lexaym. [in Russian].
- Petrov M. B., 1996. Do istoriyi Polonnoho kincy XV – pershoi polovyny XVIII st. [To the history of Polonne at the end of 15th – first half of 18th century] *Polonnomu 1000 rokiv. Materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferenciyi. 15-17 chervnya 1995 roku*. Polonne: Polons'ka rajona rada narodnyx deputativ, 33-37 [in Ukrainian].
- Polonne mynule i suchasne*, 2008 [Polonne is past and present]. Polonne: Pryvatna drukarnya. [in Ukrainian].
- Pyvovarov S. V., 2015. Litopysne m. Polonne i knyaz' Volodymyr Velykyj: do pytannya pro pershu pysemnu zhadku [Polonne and prince Volodymyr the Great: to the question of first mention] *Knyaz' Volodymyr ta joho doba. Kul'turno-mystec'ki nadbannya Kyivs'koyi Rusi. XIII Nestorivs'ki studiyi*. URL: <https://kplavra.kyiv.ua/sites/default/files/Konferensii/nesterovski/1446645084.pdf> [Elektronnyj resurs] [in Ukrainian].
- Pyvovarov S. V., 2016. *Mynuvshyna Polonnoho (istoryko-krayeznachij narys). [Past of Polonne (historical sketch)]*. K.: NAKKKIM. [in Ukrainian].
- Rychkov P., 2018. *Prostorova evolyuciya mista-forteci Polonnoho za pysemnymy ta kartohrafichnymy dzherelamy* [Space evolution of city-fortress according narrative and cartographic sources] *Arxitekturna spadshyna Volyni*, 6, 121-144 [in Ukrainian].
- Vynokur I. S., Mehej V. P., 1996. Arxeolohichni doslidzhennya v m. Polonnomu (1992-1993 rr.) [Archelological studies in Polonne city (1992-1993)] *Polonnomu 1000 rokiv. Materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferenciyi. 15-17 chervnya 1995 roku*. Polonne: Polons'ka rajona rada narodnyx deputativ, 8-26 [in Ukrainian].
- Yakubovych M. M., 2010. Tatars'ko-musul'mans'ke naseleння Pivdenno-Sxidnoyi Volyni XVI-XX st.: istorychna-retrospektyva [Tatarian-Muslim of Southern-Eastern Volyhnia 16-20 century: historical retrospective] *Naukovi zapysky Nacional'noho universytetu Ostroz'ka akademiya*, 2, 186-196 [in Ukrainian].
- Yakubovych M. M., Kralyuk P. M., Shhepans'kyj V. V., 2018. *Tatary Volyni. Istoriya, kul'tura, kontakty*. [Volyhnia Tatars. History, Culture, Contacts]. Vinnycya: Tvory. [in Ukrainian].
- Zhurko O. I., 1996. Polonne Mahdeburz'ke [Magdeburg law in Polonne] *Polonnomu 1000 rokiv. Materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferenciyi. 15-17 chervnya 1995 roku*. Polonne: Polons'ka rajona rada narodnyx deputativ, 37-39 [in Ukrainian].

LOCAL MULTICULTURALISM.

ETHNO-RELIGIOUS COMMUNITIES OF THE CITY OF POLONNE IN 12TH-19TH CENTURIES

Yaroslav Pylypchuk

Doctor of Historical Sciences,

Senior Researcher of Department of Scientific and Analytical Support of Education,

V. Sukhomlynskyi State Scientific and Educational Library of Ukraine, Kyiv

Abstract. *This article is dedicated to the ethno-religious communities of the city of Polonne in the 12th-19th centuries. The settlement on the territory of Polonnoy existed in the 10th century, but the history of Polonne as a city should be dated from the middle of the 12th century. By the end of the 12th century Polonne was a city of Kyiv land, but later became part of the Galicia-Volyn state. During the time of the Grand Duchy of Lithuania, as well as during the Kyiv Rus epoch, Polonne was inhabited by a Slavic population. After the destruction of Polonne as a result of the Crimean raid in 1617, the city was rebuilt by the princes Ostrozhsky and Lubomyrsky. From a small town, it turns into one of the major cities of Volyn. Lubomyrskyi in the middle of the 17th century. create the Polonne fortress, which was of great strategic importance. Actually from the 17th century. Polonne is becoming multicultural and multi-ethnic. There were four communities in the city - Poles, Tatars, Jews and Ukrainians. Poles were the most privileged part of the population and lived in fortresses. Tatars lived in Novopolonne and also served in the military. Jews were engaged in trade and crafts. Ukrainians were mostly peasants and lived in the suburbs. In the 18th century Polonne became one of the centers of Hasidic Judaism in Volyn, and two Hasidic tsadeks lived and worked there. In the 19th century Jews will make up a significant part of the city's population and will occupy the central areas of the city. Poles will lose their dominant position in the region after 1793 and will be outnumbered. The industrial development of Polonne and the abolition of serfdom will contribute to the migration of the Ukrainian population to city in the 19th century. This will provoke aggravation of relations between these communities in the middle of the 19th century. However, Ukrainians will mostly live in the suburbs and villages. Like Berdychev, Polonne will be populated mostly by Jews. Tatars lived in Polonne in the 17th-19th centuries. The memory of the Tatars is preserved in the name Tatar street and the Tatar cemetery. They switched to Slavic languages, but continued to keep the Muslim religion.*

Key words: *Polonne, Tatars, Ukrainians, Poles, Jews, churches, churches, synagogues.*